ISSN 0038-982X (2011): 1 p. 53-78

UDK 314.6:314.12(1 664)
DOI:10.2298/STNV1101053P
Pregledni članak
Primljeno: 19.10.2010.

PROMENE BRAČNOSTI I PORODIČNIH MODELA U POSTSOCIJALISTIČKIM ZEMLJAMA: ZAKASNELA I NEPOTPUNA ILI SPECIFIČNA DRUGA DEMOGRAFSKA TRANZICIJA?

*Mina PETROVIĆ**

Rad ukazuje na kontekstualne specifičnosti teorije druge demografske tranzicije u postsocijalističkim zemljama, a posebno u Srbiji. Osnovni argument je da se promene u sferi bračnosti i porodične organizacije u postsocijalističkim društvima ne mogu posmatrati samo kao zakasnele ili nepotpune u odnosu na iskustvo razvijenih evropskih zemalja, već da su odraz specifičnog procesa modernizacije ovih društava. U prvom delu iznose se neke teorijske generalizacije posmatranih fenomena, zasnovane na istraživanjima razvijenih evropskih zemalja, a potom i (post)socijalističkih zemalja, i ukazuje na neadekvatnost primene istih metodoloških instrumenata u zemaljama različitog društveno-ekonomskog i institucionalnog konteksta. U drugom delu rada razmatrani koncepti se kontekstualizaciju u odnosu na promene u Srbiji i ilustruju na podacima nekoliko skorašnjih socioloških istraživanja. Pokazuje se da kontekst ratnih dešavanja, nacionalnih sukoba i spore društveno-ekonomske transformacije otežava strukturne preduslove promena bračnosti i porodičnih modela i doprinosi ambivalentnosti u sferi vrednosti, te paradoksu da osobe sa nižim obrazovanjem i dohotkom, iako imaju tradicionalnije i konzervativnije vrednosti, postaju nosioci kohabitacija i vanbračnih rađanja. Tvrdi se da u Srbiji dominiraju adaptivne strategije postojećih obrazaca bračnosti (porodice), tako da i u okviru proširenih porodica utočište nalazi dobar broj jednoroditeljskih porodica, pa i kohabitacionih zajednica. Dok relativna deprivacija viših slojeva inhibira izbor alternativnih opcija, apsolutna deprivacija nižih slojeva ponekad rezultira neželjenim oblicima ponašanja, i uslovljava veću zastupljenost kohabitacija i vanbračnih rođenja na donjem delu socijalne stratifikacije. Očekuje se da i sa strukturnim napretkom Srbija zadrži obeležja vrednosnog familizma, te da kohabitacije budu dominantno predbračne, uz porast broja onih koje su u skladu sa (izmenjenim) željama/preferencama aktera.

Ključne reči: *demografska tranzicija, brak, porodica*

Uvod

Prema teoriji druge demografske tranzicije (DDT), pad popularnosti braka, porast razvoda braka i kohabitacija, kao i jednoroditeljskih porodica i vanbračnih rađanja su manifestacije životnih stilova koji ishode iz strukturnih i ideacionih promena. Među strukturne podsticaje DDT spadaju

* Filozofski fakultet, Beograd.

post-industrijski razvoj ekonomije, porast značaja obrazovanja, odnosno viših nivoa obrazovanja, rast ekonomske aktivnosti žena i visoki nivo urbanizacije (Lestheaghe, Moors, 2000). Poseban naglasak je i na činjenici da je DDT zasnovana na potrebama višeg reda (u Maslovljevom smislu) i da je produkt dugotrajne finansijske/materijalne sigurnosti.[1] Takve strukturne promene omogućuju zamah procesa individualizacije i samoaktualizacije, te afirmaciju različitih životnih opcija (kao i tolerantnost u odnosu na njih). Smatra se da su prvi znaci DDT rastuće stope razvoda, kao posledica promenjenih kriterijuma procene kvaliteta braka u racionalno-ekonomskom smislu (egzistencijalna neumitnost naspram kvaliteta partnerskih odnosa), te kao rana akcentuacija individualne autonomije (žena) protivljenju dominatnim vrednostima (crkve/države), što je povezano i sa sve manjim povezivanjem rađanja sa bračnošću i legalizacijom abortusa (Lestheaghe, Moors, 2000).

Prve promene bračnosti i porodičnih modela specifičnih za DDT zabeleženi su nekim zemljama Zapadne Evrope tokom 1960-ih i 1970-ih godina, gde su prvi nosioci, u skladu sa postavkama teorije DDT, bili obrazovaniji segmenti populacije, oni koji usvajaju postmaterijalističke vrednosti, koji su predaniji individualizaciji i jednakosti polova, koji su manje religiozni i manje podržavaju autoritete (Lesthaeghe, Neidert, Surkyn, 2006). Nakon toga su novi obrasci ponašanja, manje ili više, prihvatani i od ostalih segmenata društva odnosno širili se i na druge zemlje, različitom dinamikom i u zavisnosti od konstelacije pretpostavljenih faktora (Lesthaeghe, Surkyn, 2002). U nekim zemljama, međutim, pad bračnosti i praksa kohabitacija vezane za DDT prvo su zabeleženi među pripadnicima nižih klasa, i prevashodno kao odraz socioekonomskih teškoća odnosno deprivacije (objektivne ili subjektivne u odnosu na raspoložive resurse za ulazak brak), a ne vrednovanja alternativnih oblika braku po sebi, iako sa pretpostavljenom opštom liberalizacijom sistema vrednosti i normi u savremenom društvu, koja takve promene čini prihvatljivim i legitimnim.[2] Tek nakon toga, novi obrasci ponašanja širili su se uz socijalnu lestvicu, i dobijali značenja u skladu sa bazičnim pretpostavkama teorije DDT o ideacionim promenama, što je dokumentovano u SAD, ali i u nizu razvijenih evropskih zemalja, kao i skorašnjim istraživanjima postsocijalistickih zemalja (Perelli-Harris et al.,

[1] Najpoznatija je Ingelhartova teza o uticaju uslova u kojima se odvija rana socijalizacija, u skladu sa kojom se smatra da odrastanje u uslovima materijalnog blagostanja uslovljava naklonost ka postmaterijalističkim vrednostima i obratno (Ingelhart, 1971).

[2] Šira teorija modernizacije povezuje ove promene sa porastom feminističkih i libelarnih socijalnih pokreta (socijalni liberalizam), koji su uzdrmali mnoge temelje braka kao institucije (McDonald, 2006).

2010).[3] Time se dovodi u pitanje univerzalna relevantnost teorije DDT (koja uvažava samo razlike u vremenu i tempu ispoljavanja očekivanih promena) (Bumpass, 1999), i sugeriše postojanje mnogostrukih modela. To otvara i pitanje da li iste snage deluju na promene bračnog ponašanja i porodičnih struktura u različitim evropskim zemljama, te da li postoje faktori specifični za određene (grupe) zemalja (Billari, Liefbroer, Philipov, 2006).

Cilj ovog rada je da ukaže na specifičnosti DDT u postsocijalističkim zemljama, sa posebnim fokusom na promene u Srbiji. Pri tome, analitički se razdvajaju demografske promene u sferi bračnosti i porodične organizacije nakon završetka prve demografske tranzicije (od režima visoke ka režimu niske smrtnosti i rađanja),[4] od teorije DDT kao mogućeg eksplikativnog pristupa ovim promenama. Dakle, razmatraju se različiti eksplikativni pristupi kojima se fokusirane promene razumevaju (posebno u odnosu na značaj koji se daje struktuirnim odnosno ideacionim faktorima). Pored toga, rad se bavi samo navedenim aspektima DDT, a po strani ostavlja druge (nivo rađanja, proces demografskog starenja i sl.), jer se upravo u ovom domenu može govoriti o specifičnostima, budući da je značaj povezanosti modela bračnosti i porodica, i nivoa fertiliteta sve manji, te da zemlje sa najnizim fertilitetom nisu više zemlje sa najvećom zastupljenostošću altternativnih opcija, i obratno (gotovo se potpuno izgubila pozitivna korelacija ukupne stope bračnosti i stope ukupnog fertiliteta) (Coleman, 2004: 14).

Rad polazi od argumenta da se ne može tvrditi kako su posmatrani fenomeni u postsocijalističkim društvima zakasneli i nepotpuni u odnosu na iskustvo razvijenih evropskih zemalja (što bi bila jednostavna evolucionistička pretpostavka), već da je neophodno sagledati ih kao odraz specifičnog (tokom socijalizma i u postsocijalističkom periodu društvene transformacije) procesa modernizacije ovih društava. U prvom delu rada iznose se neke teorijske generalizacije i koncepti razumevanja posmatranih fenomena, zasnovani na istraživanjima razvijenih evropskih zemalja, a potom i (post)socijalističkih zemalja, te kritičke primedbe o adekvatnosti primene istih metodoloških instrumenata u analizi ideacionih promena zemalja različitog društveno-ekonomskog i institucionalnog konteksta. U drugom

[3] Promene u vrednostima i ponašanju se međusobno podstiču i nijedan od pomenutih modela (nosilaca viših odnosno nižih klasa) se ne javlja u čistoj formi. U realnosti, mešavina kulturnih i strukturnih promena može voditi diferenciranim odgovorima među različitim društvenim grupama, čije se vrednosti i životne istorije, takođe, mogu značajno razlikovati.

[4] Dakle, fokus je na promenama bračnosti i porodičnih modela koji su karakteristični za period niskog fertiliteta odnosno njegovog pada ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju stanovništva, pri čemu se ne ulazi u pitanje da li se ove promene sa pravom mogu nazivati novom – drugom demografskom tranzicijom, i ka kakvom demografskom režimu bi ta tranzicija trebalo da vodi. Posmatrane pojave se vezuju za pojam DDT jer je to uobičajeno u demografskoj literaturi.

delu rada se razmatrani koncepti kontekstualizaciju u odnosu na promene u Srbiji, i ilustruju na podacima nekoliko skorašnjih sociioloških istraživanja. U ovom segmentu analize zastupa se stav da promene u sferi bračnog i porodičnog ponašanja odražavaju racionalni izbor pojedinaca (porodične grupe), karaktersitičan za doba refleksivne modernosti, te da odražavaju strategije prevazilaženja strukturnih rizika u konteksu opšte liberalizacije sistema vrednosti, ali bez značajnijih ideacionih promena koje pretpostavlja teorija DDT.

Teorijske eksplikacije promena bračnosti i porodičnih formi karakterističnih za DDT

Teoriji DDT se upućuju mnoge kritike, a ovde se pominju samo one koje su relevante za dalji tok izlaganja. Sve češće se postavlja se pitanje da li su jednom usvojene ideacione preference za samorealizaciju (postmaterijalističke vrednosti) iriverzibilne, te da li njihova realizacija ima povratni uticaj na same preference. To pitanje čini relevantnim činjenica da su u zemljama Zapadne Evrope individualni izbori u značajnoj meri bili omogućeni merama socijalne države, te da su mnogi od njih ograničeni smanjivanjem javnih troškova odnosno redukovanjem socijalnih davanja poslednjih decenija, kada se uočava i ponovna afirmacija materijalističkih vrednosti i ciljeva, odnosno porast mešanja materijalističkih i postmaterijalističkih vrednosti (Coleman, 2004). To ukazuje na veći značaj (ekonomskog) konteksta no što je pretpostavljala Ingelhartova teza o socijalizaciji (i pomaku od materijalističkih ka postmaterijalističkim vrednostima kod generacija koje su odrastale u vreme materijalnog blagostanja, a koje su bile nosioci promena u bračnosti odnosno alternativnih opcija u sferi partnerstva i roditeljstva), budući da generacijska pripadnost gubi na eksplikativnosti, a veću relevantnost pokazuju ekonomski položaj i obrazovanje u trenutku istraživanja (Pavlović, 2009). Uopšteno se može postaviti pitanje da li moderne ekonomije na dugi rok mogu obezbediti troškove DDT, posebno u uslovima permanentnog pritiska koji na ekonomski rast vrši demografsko starenje (Coleman, 2004:17).

Socioloska teza o novoj modernosti povezuje nove tipove porodičnih formi (kohabitacije, vanbračna rađanja) sa procesom individualizacije životnog toka (Beck, 1992; Giddens, 1990), koji podstiče diverzifikaciju. Smanjivanje ekonomskog pritiska u striktnom smislu i slabljenje mehanizama kontrole društvene zajednice, prema ovoj teoriji, slabe klasno-slojne granice i doprinose stalno novim talasima individualizacije, što otvara mogućnost napuštanja dominantnih porodičnih oblika i životnih aranžmana (Beck, Beck-Gernsheim, 2002). U tom smislu, kohabitacija, vanbračna rađanja i

drugi oblici ponašanja nisu elementi novog dominantnog modela u savremenom društvu. Istraživanja pokazuju da prihvatanje manje tradicionalnih formi ponašanja (razvod, predbračna kohabitacija) ne znači nužno i manje vrednovanje braka (Kalmijn, 2007: 244). Iako je superiornost braka dovedena u pitanje, on ipak ostaje poželjna forma života, a za mnoge i simbol statusa i stabilnosti (Pongrácz, Spéder, 2008). To važi i za najrazvijenije zemlje Zapadne Evrope, i za najobrazovanije segmente populacije. Čak i u Švedskoj većina osoba koje kohabitiraju očekuje da uđe u brak (Oláh, Bernhardt, 2008: 1120). Podaci o idealno tipskim preferencama, takođe, ukazuju na koegzistenciju kohabitacije i braka među mladima, a zapravo je retkost da dominira preferiranje kohabitacije kao potpune alternative braku (Sobotka, 2008). To je podstaklo nove pristupe u tipologiji kohabitacija, koji uzimaju u obzir njenu dužinu trajanja, verovatnoću konverzije u brak, rizik rađanja deteta u kohabitaciji i stepen u kome kohabitacija predstavlja alternativu braku (Heuveline, Timberlake, 2004). Takva tipologija obuhvata sledeće tipove kohabitacija: a) marginalna; b) 'uvod u brak'; c) 'faza u bračnom procesu'; d) 'alternativa samačkom životu'; e) 'alternativa braku'; f) 'ne razlikuje se od braka' (Heuveline, Timberlake, 2004: 1219). Njen cilj je da ustanovi različita značenja i finkcionalne aspekte kohabitacija unutar jednog društva, budući da su različiti tipovi kohabitacija zastupljeni u različitim delovima socijalne struikture.

Teoriji DDT priznaje se nesporna relevantnost samo za razumevanje inicijalne pojave kohabitacija, i sa njima povezanih vanbračnih rađanja u nekim zemljama Zapadne Evrope, a zamera joj se prevelika fokusiranost na promene vrednosti i zanemarivanje specifičnosti socijalnih i ekonomskih sistema i promena, koje su u mnogim zemljama koncept socijalne deprivacije učinile relevantnijim od ideacionih promena. To se posebno odnosi na analizu zemalja bivšeg socijalističkog bloka u Evropi (Coleman, 2004; Frejka, 2008; Kuhar, Reiter, 2010).[5] Tako je istraživanje sprovedeno u osam evropskih zemalja[6] pokazalo da najmanje obrazovani, koji se suočavaju sa najviše negativnih efekata ekonomske globalizacije, češće praktikuju kohabitacije od viših slojeva, a posebno kada je reč o kohabitacijama sa decom (Perelli-Harris et al., 2010). Teoretičari koji smatraju da porodične oblike i životne opcije dominantno oblikuju specifičnosti institucija i kulturnog nasleđa, smatraju da se može govoriti o razlikama u DDT tipičnim za pojedine tipove države blagostanja

[5] Neki autori se pitaju da li je teorija DDT u potpunosti neprimenjiva na iskustvo postsocijalističkih zemalja (Bobić, 2006: 136-147), ili jednostavno nije dovoljno razvijena da bi prepoznala specifičnost socijalnih promena u ovim društvima (Sobotka, 2008: 213).

[6] Nemačka, Italija, Francuska, UK, Holandija, Norveška, Austrija, Rusija.

(socijaldemokratski tip u Švedskoj naspram rezidualnog u Italiji, koji se razlikuju po univerzalnosti braka i rasprostranjenosti kohabitacija)[7] ili kulturne krugove (veće vrednovanje individualizma u zemalja Severne Evrope u odnosu na zemlje Južne Evrope, u kojima je familizam znatno rasprostranjeniji) (Billari, Liefbroer, Philipov, 2006).[8] Iz takve perspektive se pristupa i analizi DDT u postsocijalističkim zemljama, a pažnja se povećuje specifičnostima modernizacijskog modela (pre socijalističkog i socijalističkog) kao i (postsocijalističkog) transformacijskog procesa.

Nekadašnja Hajnalova (Hajnal, 1965) linija razdvajanja evropskog kontinenta po osnovu različitih tipova bračnog ponašanja (duž ose Sant Peterzburga i Trsta, na region ranog i univerzalnog braka na istoku, odnosno kasnog ulaska i niže univerzalnosti braka na zapadu), dovedena je u pitanje nakon 1990-ih, kada je zabeleženo značajno odlaganje braka i rađanja u Istočnoj Evropi. Nesporno je da globalizacija ekonomije i uspotavljanje novog kapitalističkog poretka fundamentalno menjaju karakter post-socijalističkih društava, ali se većina autora slaže da promene karakteristične za DDT nisu počele simultano, niti sa padom komunizma (Hoem et al., 2009: 241). Zapravo, kada je reč o paralelizmu ideacionih i bihevioralnih promena u postsocijalističkim zemljama, aktualne su teze o svim mogućim odnosima ovih procesa: da tipične normativne i vrednosne promene prate promene u formiranju porodica i reproduktivnom ponašanju, kasne za njima ili im prethode (Hoem et al, 2009). Dok neke zemlje dostižu izrazite promene u bihevioralnoj sferi (Rumunija, Bugarska, Belorusija), ili u vrednosnoj (Poljska i Latvia), neke zauzimaju središnje pozicije u obe dimenzije (Estonija, Mađarska, Češka), dok Slovenija, na primer, beleži značajne promene i na bihevioralnoj i na normativnoj skali. Očigledno je da nema jasnog paralelizma između uspešnosti postsocijalističke transformacije (ekonomski rast i opšti nivo sigurnosti) i izraženosti odnosno usklađenosti

[7] Najčešće se autori pozivaju na Esping-Andersonovu tipologiju država blagostanja, na rezidualni, konzervativni i razvijeni tip (Esping-Andersen, 1990). Razvijeni – sociodemokratski tip (skandinavske zemlje, i zemlje za koje je teorija DDT najrelevantnija) podrazumeva širok spektar mera podrške pojedincima (podstrek individualizaciji), dok konzervativni – korporativni (razvijene zemlje Centralne Evrope) podršku usmerava ka porodicama, i u tom smislu je manje podsticajan za alternativne individualne izbore. Zemlje Južne Evrope spadaju u rezidualni tip, ali su specifične po tome što se od porodice očekuje značajna uloga u sistemu socijalne zaštite, dok kod liberalne varijante ovog tipa (specifičan za SAD, u Evropi za Veliku Britaniju i Irsku) relativno nerazvijen sistem državnih davanja nije povezan sa familizmom, već sa individualnom odgovornošću (na slobodnom tržištu).

[8] Posebno se insistira na kompleksnom pristupu procesa osamostaljivanja mladih, koje obuhvata karakteristike socijalnih režima, stambenog sistema, trzista rada, kulturnih normi, itd., na osnovu čega se podrazumeva, na primer, ranije odvajanje od roditeljskog domaćinstva u Severnoj u odnosu na Južnu Evropu, na primer. Jedan od bitnih faktora je i snažna regionalna ukorenjenost porodičnih modela, jer je u Južnoj Evropi, nasuprot Severnoj, modernizacija vodila revitalizaciji porodičnog modela rođačke saradnje (*kinship-alliance family patterns*) (Billari, Liefbroer, Philipov, 2006).

bihevioralnih i ideacionih promena. Ipak, Sobotka (2008) smatra da je moguće izdvojiti nekoliko zajedničkih karakteristika postsocijalističkih zemalja u domenu bračnosti i porodičnih modela:

1) kasnija pojava mnogih bihevioralnih promena tipičnih za DDT nego u ostalim delovima Evrope, posebno onih koje se odnose na alternativne životne opcije (porodične forme), i velika brzina kojom se ove promene odvijaju tokom postsocijalističke transformacije (u većini zemalja tokom 1990-ih);

2) veći značaj strukturnih i ekonomskih faktora bez značajnijih, za teoriju DDT tipičnih, ideacionih promena;

3) primetan značaj socijalnih grupa na donjem delu stratifikacione lestvice u širenju nekih novih tipova porodičnog ponašanja, posebno vanbračnog rađanja, a u mnogim slučajevima i vanbračnih kohabitacija (Sobotka, 2008: 188).

Postsocijalističke zemlje beleže drastičan porast starosti ulaska u prvi brak, porast razvoda, porast broja kohabitacija, a posebno onih koje se ne konvertuju u brak. U nekim zemljama dramatičan je porast i vanbračnih rađanja (Bugarska, Rumunija, Slovenija, Estonija, gde se udeo dece rođene van braka popeo na čak 50% u 2002. godini) (Sobotka, 2008: 190). Pad univerzalnosti braka ilustruju podaci da 1/3 žena neće ući u brak do 50 godine, a u nekim zemljama se taj procenat penje i do 50%. Ipak, većina zemalja i dalje ima relativno nizak nivo kohabitacija u evropskim razmerama (Estonia sa 34,5% među najvišim, a Slovenia i Mađarska su među zemljama sa srednjim nivoom, sa 21,1% odnosno 16,7% (Philipov, Jasilioniene, 2007). U postsocijalističkim zemljama vidljiv je paradoks da osobe sa nižim obrazovanjem i dohotkom, iako imaju tradicionalnije i konzervativnije vrednosti, postaju nosioci kohabitacija, vanbračnih rađanja i razvoda brakova. O tome izveštavaju analitičari iz Mađarske, Rumunije, Bugarske (Sobotka, 2008), što potvrđuje da se te bihevioralne forme više šire kao reakcija ili prilagođavanje na pogoršane ekonomske i socijalne uslove nego kao alternativni životni stil visoko obrazovanih osoba.

Lestag i Surkin (2004: 10) smatraju da su promene u postsocijalističkim zemljama u pravcu DDT duboke i iriverzibilne, kao i u Zapadnoj Evropi. Objašnjenja tih promena, međutim, raznovrsna su i teže kombinovanju strukturnih faktora (sistemska transformacija, pad dohotka, dekonstrukcija socijalne politike, porast značaja obrazovanja, itd.) i ideacionih faktora (manje u smislu postmodernih vrednosti, a više u promeni stavova prema braku i deci). Sumirajući specifičnosti DDT u post-socijalističkim zemljama, Sobotka (2008) primenjuje Kolov model (Coale 1973), koji definiše tri neophodna uslova za pojavu novih formi ponašanja. Za aktere ti uslovi, prvo, moraju obezbediti da promena ponašanja ima više prednosti nego

nedostataka (u smislu racionalne procene troškova i dobiti odnosno ekonomske, socijalne i psihološke prednosti koje pojedincu donosi prihvatanje novog tipa ponašanja), drugo, promene ponašanja moraju biti legitimne, kulturno (etički, moralno) prihvatljive, i treće, neophodno je postajanje tehničkih i legalnih sredstava koja omogućuju pojedincima da realizauju ponašanja koja smatraju korisnim odnosno prihvatljivim. Samo istovremeno ispunjavanje navedena tri uslova omogućava promenu, a ukoliko to nije slučaj dolazi do uskog grla koje prevenira inovaciju, čak iako su dva od tri uslova ostvarena (Lestheaghe, Vanderhoeft, 1999). Analizom ostvarenosti navedenih uslova sagledavaju se faktori koji su od značaja za manifestovanje posmatranih promena, kako za vreme državnog socijalizma (u periodu 1950-1989), tako i nakon njega.

Za vreme socijalizma neke promene su išle u pravcu stimulacije ponašanja karakterističnog za DDT, a neke u suprotnom. Relativno široko postavljen sistem socijalne sigurnosti nakon II svetskog rata i visoka zaposlenost žena u mnogim zemljama smanjili su negativne ekonomske posledice razvoda braka i samohranog roditeljstva za žene. Ograničena ekspanzija visokog obrazovanja, nedostatak alternativa za samorealizaciju izvan porodice, kao i sistem preferencijalne distribucije stanova bračnim parovima sa decom, međutim, ohrabrivali su rani brak i roditeljstvo. Iako su se žene obrazovale kao i muškarci, i čak bile pod pritiskom izlaska na tržište rada, a njihova radna aktivnost ideološki podstrekivana emancipacijom kroz zaposlenost, one su istovremeno bile suočene sa veoma tradicionalnim normama i očekivanjima u vezi porodičnih i roditeljskih uloga (Speder, 2007). Isti dualizam efekata uočava se i u domenu legitimnosti promena ponašanja. Sekularna ideologija doprinela je eroziji nekih tradicionalnih vrednosti vezanih za brak, porodicu i seksualnost, ali je relativno konzervativna zvanična ideologija podržavala tradicionalne porodične vrednosti. Sadejstvo složenih okolnosti rezultiralo je pragmatičnim familizmom: porodica je bila od velike važnosti za pojedince, ali je njena disolucija bila sve prihvatljivija, a legalizacija razvoda i abortusa spadaju u zakonske promene koje su to omogućavale. Istovremeno, odbijanje proizvodnje i distribucije kontraceptivnih sredstava, posebno pilula, kombinovano sa obeshrabrivanjem abortusa među mladim i ženama bez dece, uz nedostatak/zapostavljanje seksualnog obrazovanja i informisanja, doprinelo je očuvanju običaja da prva trudnoća vodi sklapanju braka, a visoku stopu abortusa svelo je na mehanizam kontrole bračnog fertiliteta (Sobotka, 2008).

Većina ljudi sledila je standardizovane modele obrazovanja, zaposlenja, ulaska u brak, rađanja, što je socijalistički blok u Evropi (nakon prve demografske tranzicije) činilo regionom sa relativno višim fertilitetom, a posebno visokom bračnošću. S jedne strane, sistem je pružao limitirane

opcije izbora u sferi potrošnje, putovanja, ličnog razvoja, a s druge, omogućavao je značajnu predvidivost života i relativno niske troškove osnivanja porodice. Iako su se potrošačke vrednosti širile i pre 1990-ih, kvalitet života se merio porodičnim standardom, dok su konzumerizam i individualizam imali malo smisla u nisko rizičnom okruženju državne ekonomije (ujedno i ekonomije niskih dohodaka) (Sobotka, Toulemon, 2008). Tokom socijalizma, dakle, uprkos nizu podsticajnih faktora nije formirana osnova za značajniji razvoj postmaterijalističkih vrednosti, odnosno drugih preduslova za prevazilaženje ekonomičnosti braka kao institucije (čak su očuvane i neke premoderne forme, poput proširenih porodica). Tome treba dodati i specifičnost socijalističkog sistema u obrazovanju, koje je bilo podređeno potrebama očuvanja autoritarnog sistema, afirmaciji kolektivnih vrednosti, profilisanju industrijskog radništva i opsluživanju hipertrofirane partijsko-državne hijerarhije. Vredna je pažnje, međutim, konstatacija da su politike koje su bile usmerene na promociju (ranih) brakova i pomoć samohranim majkama (posebno u Istočnoj Nemačkoj) imale negativan efekat po bračnost stanovništva na duži rok, jer su podsticale instrumentalizaciju braka, usled čega je potonje povlačenje podsticajnih mera uslovilo i promene u sferi bračnosti (Salles, 2006: 149).

Kolaps socijalizma, dakle, nije inicirao samo ekonomsku krizu već i urušavanje ključnih institucija koje su podržavale (rani) brak i roditeljstvo, što je bitno promenilo način sagledavanja i proračunavanja troškova i dobiti u ovom domenu. Nezaposlenost je brzlo rasla, a stan je postao skupa i teško dostupna roba, pronatalitetne politike zamenjene su socijalnom i politikom prema porodici, koje se suočavaju sa nedostatnim javnim resursa. To, s jedne strane, održava bračnost (veća sigurnost združenih resursa) ali, s druge strane, pomera starost ulaska u brak čime se otvara prostor za predbračne kohabitacija, pa i vanbračna rađanja. Mladi su izloženi novim potrošačkim izazovima, ali i suočeni sa odsutvom bilo kakvih garancija da će moći da realizuju svoje (materijalne) ciljeve (Sobotka, Toulemon, 2008). To, pored promenjenog vrednovanja obrazovanja,[9] čini predbračne kohabitacije racionalnim izborom do završetka školovanja i (dobro) plaćenog posla. Stavovi mladih (18-29 godina) prema braku i porodici u Češkoj pokazali su da je vanbračna kohabitacija postala sastavni deo njihovog životnog stila (67% muškaraca i 70% žena izjavilo je da bi ušlo u brak samo nakon kohabitacije sa partnerom) (Rabušić, 2001). Odlaganja odvajanja od roditelja je sve češće, čak i nakon osnivanja partnerske zajednice, ulaska u brak, pa i

[9] Tokom socijalizma obrazovanje nije bilo toliko presudno za vrstu i plaćenost posla te je pre 1990-ih nekih 10% do 15% mladih studiralo. Početkom 2000-ih proporcija mladih starosti 20-24 koji studiraju kreće se od 19% (Rumunija) do 37% (Poljska), što je gotovo dvostruko više no krajem 1980-ih (Sobotka, 2003: 467).

rađanja dece, što održava relativno visok udeo proširenih porodica (netipično za period DDT). U dobrom broju postsocijalističkih zemalja zabeležen je visok udeo (do 30%) prvih (bračnih) zajednica koje otpočinju u proširenom domaćinstvu, kao i samohranih roditelja koji živi sa svojim roditeljima ili rođacima (25-40%), prevashodno usled strukturnih prepreka u stanovanju (nedostatak javnog rentalnog stanovanja, odnosno visoke cene stanova u privatnom sektoru) (Pongrácz, Spéder, 2008). Proširene porodice (formirane iz nužde zajedničkog stanovanja), obeležene su modernizacijskom "detecentričnošću" (Aries, 1962), jer roditelji teže da olakšaju život svoje odrasle dece i njihovim porodicama, tako da ovu premodernu formu karakterišu nespecifični odnosi među generacijama u odnosu na njen "idealni tip". Prema iskazima ispitanika stanovanje je jedan od glavnih razloga odlaganja formiranja porodice, koje postaje opcija većine mladih u postsocijalističkim zemljama (Pongrácz, Spéder, 2008; Ignjatović, 2009; Kuhar, 2010). Kako je strukturna transformacija stambenog tržišta i stvaranje pristupačnog rentalnog stanovanja dugotrajan proces, ovaj faktor će i dalje usporavati transformaciju bračnosti i porodičnih formi.

Legitimnosti i toleranciji prema novim oblicima ponašanja doprineli su erozija nekih tradicionalnih vrednosti tokom socijalizma, vrednosna anomija postsocijalističkog perioda, kao i veće mogućnosti kontakta sa Zapadom (prevashodno kroz medije, ali i dostupnu robu odnosno modele potrošnje i poželjne životne stilove), a njihovu realizaciju omogućila je povećana dostupnost moderne kontracepcije i potrebnih informacija (Sobotka, 2008). Socijalni liberalizam (iniciran još tokom socijalistickog perioda i podstaknut transformacijom sistema) i novi kapitalizam, dakle, učinili su da prilagodljiva pozicija kohabitacije postane (uglavnom privremena) alternativa braku, bez obzira da li zbog nestabilnosti posla i nezaposlenosti (deprivacije) ili produženog obrazovanja i gradnje karijere (aspiracija ka individualizaciji i samorealizaciji).

Činjenica da izlazak iz posttransformacijske ekonomske krize, ekonomski rast i porast dohotka u zemljama poput Mađarske, Češke, Poljske nisu uslovili obnavljanje stopa bračnosti ili fertiliteta, iako je njihov intenzivan pad zabeležen upravo sa strukturnim promenama, ukazuje na značaj ideacionih promena (Thornton, Philipov, 2009). Uticaj zapadne razvojne paradigme i u socijalnim i u porodičnim strukturama se širi, budući da se smatra bitnim aspektom modernizacije društva i ostvarivanja ciljeva dobrog života.[10] Istraživači u Rusiji smatraju da su ekonomski rast i stabilnost tokom

[10] Zapadna razvojna paradigma generiše promene difuzijom 4 simplifikovane preporuke: 1. moderno društvo je dobro i može se postići; 2. moderna porodica je dobra i dostupna; 3. moderna porodica pomaže produkciju modernog društva i vice versa; 4. sloboda i jednakost su fundamentalna ljudska prava (Thornton, Philipov, 2009: 131). Od posebnog značaja je

1960-ih, 1970-ih i ranih 1980-ih obezbedili neophodne preduslove novog individualizma, novih vrednosti i ponašanja, ali da je tek sa otvaranjem prema Zapadu omogućena njihova puna implementacija i legitimizacija, uprkos ekonomskim problemima (Zakharov, 2008). To donekle potvrđuju istraživanja koja su ukazala na iznenađujuće visok nivo postmaterijalizma u zemljama bivšeg SSSR (Duch, Taylor 1993). Neka društva, poput češkog, takve promene vide kao povratak (reintegraciju) u zapadnoevropski model modernizacije razvoja (iz koga su nasilno otrgnute). Ipak jedinstvena je ocena da promena sistema uslovljava specifično iskustvo kohorti rođenih 1970-ih i 1980-ih, koje postaje neuporedivo sa iskustvom prethodnih generacija, što se očituje i u vrednosnoj i u bihevioralnoj dimenziji (Rabušič, 2001).[11] Uključivanje postsocijalističkih zemalja u evropski sistem proučavanja vrednosti (European Value Surveys) tokom 1990-ih, pokazalo je i da je u veoma kratkom periodu zabeležen pad onih koji podržavaju stav da je detetu potrebno da živi sa oba roditelja, kao i da su deca neophodna da bi se žena smatrala realizovanom, kao i porast onih koji podržavaju iskaze da je brak prevaziđena institucija i da je u redu da žena ima dete van braka (Rabušič, 2001: 103).

Osnovnim hipotezama teorije DDT, da ekonomski uspeh i sigurnost uslovljavaju promenu vrednosnog sistema ka postmaterijalizmu, visoko vrednovanje samorealizacije i individualnog postignuća, ipak se daje mali značaj, jer su, čak i u zemljama koje su izašle iz ekonomske stagnacije, post-industrijska transformacija društva, nivo materijalnog standarda i prosperiteta znatno niži od zapadnoevropskog. Iako pokazuju relativno nisku zastupljenost tradicionalizma i generalno visok nivo racionalizma i sekularnosti, skor postsocijalističkih zemalja na dimenziji samo-ekspresivnosti je znatno niži no u ostalim evropskim zemljama (Inglehart, Baker, 2000). Vrednosti kao što su poverenje, tolerancija, politički aktivizam, subjektivna procena kvaliteta života i samostravenja (posebno žena), koje su po teoriji DDT obično povezane sa demografskim promenama (Van de Kaa, 2001),[12] daleko su manje prisutne u postsocijalističkim društvima, što se dovodi vezu ne samo sa opštom društveno-ekonomskom nesigurnošću već i sa nasleđem prethodnog represivnog autoritativnog režima (Inglehart, Baker, 2000). To, međutim, nameće i pitanje

distinkcija individualizma i kolektivizma, pri čemu je individualizam sagledan kao pozitivna promena, kao deo modernog društva i porodice, dok je kolektivizam manje moderan i vrednovan.

[11] Rabušič (2001) preuzima pojam "mentalnih kohorti" od Van de Kaa ukazujući na generacije koje usvajaju sličan pristup životu, dele zajedničke karakteritsike i teže da prave tipične izbore za datu kohortu.

[12] Jedna od osnovnih teza teorije DDT zasniva se na širenju postmaterijalističkih vrednosti, koje obuhvataju stavove o individualizaciji, sekularizmu, antiautoritarizmu (Inglehart, 1990).

metodološkog pristupa merenju samoaktualizacije, budući da pitanja koja se odnose na ovu dimenziju u velikoj meri reflektuju dimenzije vezane za zapadni koncept građanstva, što je svakako uzak pristup u komparaciji drugačijih kulturno-političkih konteksa. Za postsocijalističke zemlje može biti problematično i merenje tradicionalizma suprotstavljanjem religioznosti i ciljno-racionalnog delanja, jer je reč o društvima nepotpune modernizacije u kojima je religioznost u većoj meri pitanje kulturne tradicije i kolektivnog identiteta no ličnog ubeđenja. Pored toga, činjenica da istraživanja relevantnih vrednosnih dimenzija DDT ne sadrže pitanja direktno povezana sa porodicom (Kuhar, Reiter, 2010; McDonald, 2000)[13] može usloviti diskrepanciju latentnih individualnih vrednosti i ciljeva i inertne saglasnosti sa nekim kolektivnim vrednostima. Otuda ne iznenađuju podaci da postsocijalističke zemlje pokazuju neke karakteristike DDT, pre svega nizak fertilitet i tipične (individualizacijske) promene u percepciji vrednosti i cene deteta, koje su u saglasju sa strategijama odlaganja braka, odnosno sa porastom starosti stupanja u prvi brak i otpočinjanja roditeljstva, dok se "uska grla" za realizaciju aspekata DDT u sferi alternativnih opcija braku i realizaciji roditeljstva prepoznaju prevashodno u strukturnim faktorima.

Specifičnosti promena u Srbiji

Sporost postsocijalističke transformacije srpskog društva učinila je ekonomsku depresiju i visoku stopu nezaposlenosti dugotrajnim fenomenima.[14] To je u velikoj meri anuliralo prednosti koje je Srbija (u bivšoj Jugoslaviji) imala tokom socijalizma (u poređenju sa ostalim socijalističkim zemljama) zbog liberalnijeg režima plata, veće ponude u sferi potrošnje (posebno odeće i obuće, kao i kola, aparata za domaćinstvo i sl.), mogućnosti putovanja u inostranstvo, veće otvorenosti u sferi kulture, itd. Iako je sistem samoupravnog socijalizma omogućio veći stepen razvoja kvazi tržišnih odnosa u ekonomiji i viši standard života, njegove osnovne karakteristike bile su tipično socijalističke, te se i demografske promene i procesi (niskonatalitetnih područja) nisu značajno razlikovali u odnosu na prehodno iznetu analizu. I presocijalističko iskustvo, a posebno postsocijalistički period blokirane (do 2000. godine) a potom usporene transformacije (nakon 2000. godine), čine da srpsko društvo spada u društva

[13] Pored toga ističe se i da je statistička značajnost veze Ingelhartove skale i demografskog ponašanja prilično slaba (Coleman, 2004).

[14] U periodu 2001-2007. godine, u Srbiji je zabeležen godišnji rast GDP-a od 5,5%, ali je stopa nezaposlenosti ostala visoka, oko 20%, a zabeležen je i rast dohodovnih nejednakosti (Gini koeficijent je u 2002. godini bio 0,293, a u 2004. godini 0,310) (European Commission, 2008). Srbija još nije dostigla nivo GDP-a iz 1989. godine (pre krize iz 2008. godine približila se nivou od 80% GDP iz 1989).

sa nepotpunom, odnosno specifičnom modernizacijom, u poređenju sa razvijenim evropskim zemljama, a u odnosu na većinu postsocijalističkih zemalja se, paradoksalno, izdvaja i po otporu prihvatanju zapadne razvojne paradigme, tokom 1990-ih (Thornton, Philipov, 2009), i po znatno dužem periodu ekonomskog nazadovanja i stagnacije.[15] Srbija je, kao i većina zemalja bivše Jugoslavije zahvaćenih ratnim događanjima, specifična i po visokoj univerzalnosti braka, relativnom retkim razvodima, značajnom učešću proširenih porodica, izuzetno retkim kohabitacijama, odnosno po veoma sporim promenama ponašanja karakterističnih za DDT u ovom domenu (Kuhar, Reiter, 2010). To je odraz strategija kojima se stanovništvo suočava sa specifičnim strukturnim rizicima, razornim posledicama ratova i dugotrajne ekonomske krize, faktorima koji onemogućavaju procese individualizacije i emancipacije pojedinaca u porodici i društvu (Bobić, 2006; Milić, 2004). U tom smislu društvo u Srbiji se uklapa u koncept refleksivne modernosti,[16] ali njegova institucioanalna slabost (uz nisko poverenje u institucije, koje je nasleđeno iz socijalizma i dodatno produbljeno u transformacijskom periodu) uslovljava niz paradoksalnosti u strategijama kontrolisanja rizika na individualnom nivou, koje su karakteristične i za druge postsocijalističke zemlje suočene sa značajnim strukturnim preprekama. To se očituje u većoj relativnoj zastupljenosti kohabitacija i vanbračnih rođenja na donjem delu socijalne stratifikacije, kao i odustvom socijalne diferencijacije u primeni nekih (involutivnih) strategija (poput prosirenih porodica), u okviru kojih utočište nalazi dobar broj jednoroditeljskih porodica, pa i kohabitacionih zajednica.[17]

[15] Ekonomisti smatraju da je ekonomska depresija u postsocijalističkim zemljama (u većini tokom 1990-1995) uporediva sa velikom depresijom u međuratnom periodom u Evropi i USA, jer su ove zemlje tada zabeležile pad realnog per capita dohotka za 25%, u baltičkim zemljama čak 41%, a u Rusiji 54% (Milanović, 1998). Ekonomska kriza u većini ovih zemalja trajala je sve do kraja devedesetih godina, odnosno početka dvehiljaditih, kada su dostigle nivo GDP iz 1989.

[16] Modernost donosi drugačiji odnos prema (uvek) postojećim rizicima, odnos koji obeležava potreba da se rizici stave pod kontrolu pojedinca i društva, "dok se u premoderno doba prihvatalo da su rizici u mnogim oblastima van kontrole pojedinaca i društva uz značajnu ulogu religije u formiranju takvog pogleda na svet" (Beck, 1995). U društvu refleksivne modernosti intenzifikacija realnih i percepiranih ili socijalno posredovanih rizika ima direktnog uticaja na strateške organizacione principe individua i društva (Giddens, 1999).

[17] Kao i u ostalim postsocijalističkim zemljama stanovanje je bitan strukturni faktor koji usporava posmatrane promene, a u sadejstvu sa nižim nivoom dohotka stanovništa u Srbiji, bitan je činilac odlaganja braka (Ignjatović, 2009), ali i inercije bračnosti i relativno visoke učestalosti proširenih porodica (Petrović, 2004), a verovatno i depresiranja stopa razvoda. Istraživanje novoformiranih bračnih zajednica na reprezentativnom uzorku u Beogradu 2000. godine je pokazalo da većina parova (47%), bez obzira na socijalnu pripadnost i materijalni položaj, otpočinju brak u proširenoj porodici, dok 37% parova otpočinje samostalni život sa stanom u vlasništvu, koji je u 90% slučajeva stečen uz pomoć roditelja ili bliskih srodnika (Petrović, 2004: 190).

Brak je univerzalno iskustvo kohorti starijih od 40 godina (prema popsu iz 2002. godine, samo 9,1% muškaraca i 5,1% žena starih 40-59 godina nije nikada ušlo u brak), iako se (u odnosu na prethodne popise) primećuje porast osoba koje nisu sklapale brak u kohortama starim 30-34 i 35-39 godina, posebno kod muškaraca (33,1% i 21,2% muškaraca odnosno 17,5% i 10% žena). To odražava stalni porast starosti ulaska u brak, ali ne nužno i pad univerzalnosti braka, iako je uočljiva i tendencija blagog pada stope nupcijaliteta i lagani porast stopa divorcijaliteta (Petrović, 2006, Stanković, Penev, 2010). Podaci istraživanja na reprezentativnom uzorku za Centralnu Srbiju (UNDP-SECONS, 2010)[18] dobro ilustruju razlike u starosnom modelu ulaska u brak u zavisnosti od obrazovanja, i odsustvo takvih razlika u pogledu univerzalnosti braka. Kod žena starih 25-29 godina, među najniže obrazovanim je samo 4,3% onih koje nisu ušle u brak, kod srednjeobrazovanih 40,4%, a kod najviše obrazovanijih 71,4%. Već u sledećoj starosnoj grupi (30-34) udeo srednjeobrazovanih žena koje nisu ušle u brak se smanjuje na 13,9%, a visokoobrazovanih na 33,3%, dok se u starijim kohortama (35-49 i preko 50 godina), razlike između ispitanica najnižeg i srednjeg obrazovnog nivoa potpuno gube (i svode na ispod 5%), a kod visokoobrazovanih se udeo žena koje nisu nikada ulazile u brak stabiluzuje na oko 11%. Podaci, dakle, ukazuju da je brak i dalje gotovo univerzalno iskustvo svih segmenata stanovništva.[19] O univerzalnosti braka i retkim razvodima govori i podatak da je među ispitanicama koje su ikada stupile u brak udovištvo jednako zastupljeno kao i razvod braka (10%), a da je gotovo 80% žena i dalje u braku. Otuda su i veoma retka iskustva vanbračnih zajednica. Tako, među ispitanicama koje nisu u braku (razvedene, odnosno koje se nikada nisu udavale) tek svaka peta živi sa partnerom (19,1%). Pored toga, iskustvo kohabitacije pokazuje relativno male varijacije prema socio-demografskim obeležjima ispitanica i to suprotno očekivanjima teorije DDT. Ono raste sa starošću, te među ispitanicama starijim od 50 godina, odnosno starim od 35 do 49 godina, svaka četvrta živi u vanbračnoj zajednici (25,8% odnosno 24,6% respektivno), dok je to slučaj sa 16,1% ispitanica mlađih od 34 godine. Potom, zastupljenost vanbračnih zajednica nešto je veća kod ispitanica koje žive u seoskim (24,5%) nego u gradskim (18,8%) naseljima, kao i kod ispitanicama sa najnižim obrazovanjem (37,%) u odnosu na ispitanice sa

[18] Istraživanje je posvećeno tematici porodičnog nasilja nad ženama u Centralnoj Srbiji, a sproveo ga je UNDP u saradnji sa domaćom konsalting agencijom SECONS, na uzorku od 2500 domaćinstava, u leto 2010. godine. Podaci su za potrebe ovog rada obrađeni direktno iz baze podataka.

[19] Analogno blokiranoj transformaciji društva odnosno preduslova za transformaciju bračnosti, govori se o blokiranoj transformaciji braka, i privatnim strategijama "čekanja", "odlaganja", "konzerviranja" braka (Bobić, 2006: 137)

srednjim (18,4%), odnosno visokim obrazovanjem (15,5%). Samo 8,4% ispitanica je rodilo dete van braka. I u ovom pogledu socio-demografska obeležja majki suprotna su postavkama teorije DDT. Na to ukazuju podaci da je učešće ispitanica sa decom među onima koje se nikada nisu udavale najviše kod žena najnižeg obrazovanje (23%, u poređenju sa 7-8% kod srednje i visokoobrazovanih žena), kao i da je nešto više među ispitanicama koje žive u seoskim (10,6%) nego u gradskim (7,5%) naseljima. Iako vitalna statistika pokazuje lagani porast vanbračnih rađanja, posebno od 1990-ih godina (udeo vanbračnih rađanja u ukupnom broju živorođenih u 2008. godine je dostigao 22,8%) (Stanković, Penev, 2010: 14), navedeni podaci sugerišu da su vanbračna rađanja pre posledica "slučaja" nego namere.

Tokom socijalizma je zabeležen usporen proces transformacije porodičnih formi (sporo smanjivanje proširenih porodica,[20] te nizak postotak neporodičnih domaćinstava), koji se nastavlja i nakon 1990-ih. Prema popisu 2002. i dalje je visoko učešće proširenih porodica (20,5%), a neporodičnih relativno nisko (21,6% – dominatno ih čine samačka domaćinstva, 20%, pre svega starijeg stanovništva, dok je udeo neporodičnih višečlanih domaćinstava, kategorije u kojoj bi se registrovao porast vanbračnih partnerskih zajednica – kohabitacija, zanemarljiv, 1,6%). Prema nalazima istraživanja na reprezentativnim uzorcima za Srbiju Instituta za sociološka istraživanja (ISI) 2003. i 2007, svaka treća jednoroditeljska porodica živi u proširenim porodicama (33% odnosno 32,4%), što pokazuje da se tendencijski porast jednoroditeljskih porodica dobrim delom odvija upravo u okviru proširenih porodica. Život u proširenim porodicama pogoduje podizanju materijalnog standarda, jer takva domaćinstva imaju nešto viši materijalni položaj u odnosu na nuklerna (Petrović, 2010: 129). Proširene porodice rasprostranjene su u svim segmentima društva i u svim tipovima naselja, bez značajnih indikacija da je reč o formi koju dominantno optiraju tradicionalniji segmenti stanovništva (Petrović, 2010: 132). Pomenuta istraživanja ISI-a su pokazala podudarnost modela formiranja kućnog budžeta nuklearnih i proširenih porodica (koncentracija sredstava u zajednički budžet – saglasno opštim problemima nedostatnih resursa i relativno niskom individualizacijom koja bi trebalo da generiše diferencijaciju alternativnih modela). To upućuje da tradicionalnost u odnosima u proširenim porodicama ne odstupa od društvenog proseka (u suprotnom bi kod proširenih porodica bila veća koncentracija resursa u zajednički budžet) (Petrović, 2010: 130). Istraživanje UNDP-SECONS je pokazalo da je dominantni obrazac "zajedničke kase" karakterističan i za bračne i za vanbračne partnerske zajednice, iako nešto manje za druge (76%

[20] Ovim pojmom obuhvaćena su i jednoporodična domaćinstva sa drugim članovima i višeporodična domaćinstva.

prema 55,2%), a interesantan je i podatak da se svaka deseta kohabitaciona (vanbračna) zajednica realizuje u okviru proširenih porodica (12%, u odnosu na 29% bračnih zajednica) (UNDP-SECONS 2010).

Kao i u drugim postsocijalističkim zemljama, promene vrednosti (opšta liberalizacija vrednosti inicirana tokom socijalizma i pretpostavljena socijalna diferencijacija prema obrazovanju sa promenom sistema i sl.), ne mogu se manifestovati u alternativnim formama, već u adaptabilnim strategijama koje se oslanjaju na postojeće modele. I pored uočenog porasta tradicionalizma u Srbiji tokom 1990-ih, dimenzija patrijarhalne orijentacije (najneposrednije povezana sa brakom, porodicom, odnosima među polovima) nakon 2000-ih beleži najveću redukciju, što ukazuje na sistemski manju utemeljenost ove u odnosu na druge dve dimenzije tradicionalnosti, kao što su autoritarnost i kolektivizam, čija se rasprostranejnost daleko sporije menja (Pešić, 2006). Veću rasprostranjenost postmaterijalizma kao vrednosti nije realno očekivati u Srbiji (zbog nepotpune ostvarenosti materijalizma tokom socijalizma, a posebno zbog depriviranosti tokom postsocijalističkog perioda, kako apsolutne tako i relativne, u odnosu na referentni model razvijenih zemalja). To potvrđuju i nalazi istraživanja reprezentativnog za Srbiju, koje ukazuje da samo 6% ispitanika ima postmaterijalističke vrednosti (naspram 47% materijalista). Indikativan je, međutim, i podatak da gotovo polovina ispitanika pripada mešovitom vrednosnom tipu (47%) (Pavlović, 2009: 182). Podaci istraživanja u Beogradu (Petrović, 2009),[21] koje je uključivalo neke elemente materijalističkih i postmaterijalističkih vrednosti, potvrđuje ove nalaze, ali i nešto veći materijalizam mlađih u odnosu na starije generacije.[22] Isto istraživanje pokazalo je i značajnu diskrepanciju između stavova i prakse u pogledu jednakosti partnera u sferi odlučivanja u porodici, podeli poslova i značaja karijera oba partnera, što su bitne dimenzije transformacije tradicionalnog obrasca rodnih odnosa u porodici. Dok su egalitarni stavovi masovno prihvaćeni (preko 80%), ocena ličnog iskustva je znatno nepovoljnija (iako nije utvrđena na osnovu konkretnih aktivnosti).[23] Najveća inkonzistentnost zabeležena je u podeli poslova (44% ispitanika sa

[21] Istraživanje nije reprezentativno iako je rađeno na uzorku od 400 ispitanika, jer je obuhvatilo individualni tip stanovanja na centralnom gradskom području, a posledično i obrazovaniju populaciju (Petrović, 2009). Ovde navedeni podaci su analizirani na osnovu baze podataka za potrebe ovog rada.

[22] Istraživanje je obuhvatilo procenu značaja obrazovanja i novca, i stepen poverenja u institucije.

[23] Ispitanici su prvo iskazivali stepen prihvatanja stavova, na primer – muškarac i žena treba da imaju jednak uticaj na donošenje odluka u domaćinstvu, a potom im je postavljeno lično pitanje – da li Vi i Vaš partner imate isti uticaj na donošenje odluka u domaćinstvu. Odgovore su davali samo ispitanici sa stalnim partnerom, u 95% slučajeva sa bračnim partnerom.

nekonzistentnom ocenom), sledi usaglašenost karijera (32%) pa donošenje odluka (16%). S druge strane, istraživanja koja su se bavila praćenjem praktične podele uloga u domaćinstvu, potvrdila su da svi poslovi ostaju u gotovo potpunoj nadležnosti žene (kuvanje 95%, spremanje stana 90%, briga o deci 81%), bez značajnih razlika po obrazovanju, i sa malim statističkim značajem razlika između bračnih i vanbračnih zajednica (UNDP-SECONS, 2010; Bobić, Sekulić, 2010).

Modernizacija pretpostavlja racionalne aktere koji svoje odluke rutinski zasnivaju na znanju o riziku i pokazuju porast brige o sigurnosti (Wilkinson, 2001: 87), što doprinosi razumevanju izbora i onih opcija koje u datom kontekstu i u određenom periodu (ili se tako racionalizuju) omogućuju smanjenje napetosti, iako su u suprotnosti sa željenim. Istraživanje stavova studenata na Filozofskom fakultetu u Beogradu ukazalo je da bi čak 60% studenata sociologije pristalo na život sa roditeljima u zajedničkom domaćinstvu nakon stupanja u brak, bez obzira koliko dugo, 28% bi to učinilo samo za izvestan period, dok samo 12% u tom slučaju ne bi zasnovalo brak. Istraživanje je ukazalo i na visoko odobravanje kohabitacije kao alternative braku (85%), visoko očekivanje ličnog iskustva kohabitacije (78%), ali i davanje prednosti predbračnoj u odnosu na kohabitaciju kao alternativu braku (kada se takav izbor od ispitanika traži – 58% studenata bira prvu, a 42% drugu opciju) (Bošković, 2010: 27-29).[24]

Brak u Srbiji jeste institucija ispražnjena od značenja koje mu učitava društvo, u smislu da spada u domen intimnosti partnera, a ne šire porodične grupe ili religije (Beck, Beck-Gernsheim, 1995; 2002), iako se oblikuje pod velikim uticajem društvene sredine. Nepotpuna i institucionalno specifična modernizacija uslovljava ambivalentnost vrednosti, a raširenі tradicionalizam nužno ne znači jednoznačnost i isključivost prema promeni, posebno na normativnom nivou. Kada je reč o odnosu struturnih i ideacionih promena u Srbiji, a s obzirom na socijalnu distinkciju ponašanja karakterističnih za DDT i značenja koje im se pripisuju (socijalna deprivacija naspram vrednosti samoaktualizacije), mogu se ponuditi dva tumačenja u skladu sa razmatranim teorijskim saznanjima. Kada su u pitanju viši slojevi (obrazovaniji i materijalno situiraniji), realno je pretpostaviti više vrednovanje individualizacije, samorealizacije žene i jednakosti polova, kao i da vrednosne promene prethode bihevioralnim, jer se proces individualizacije adaptira uslovima opšte materijalne nesigurnosti, koja i dalje podstiče "tradicionalno" ponašanje (Speder, 2007: 121). Otuda oni

[24] Ovi podaci mogu poslužiti samo kao ilustracija, jer uzorak nema nikakvu reprezentativnost, kao brojčano, tako strukturno, budući da ga čine 40 studenata treće i četvrte godine sociologije u školskoj 2009/2010. godini.

optiraju brak pod modifikovanim uslovima, od pristajanja na život u proširenoj porodici (premoderni oblik kome pribegavaju nuklearne porodice na svojim počecima, ali i jednoroditeljske porodice nakon razvoda brakova) do odvojenog života (van)bračnih partnera u roditeljskim domaćinstvima (zbog nepristajanja na život u proširenim porodicama), odnosno odlaganja braka/partnerske zajednice, što neretko vodi i do odustajanja od roditeljstva (sociološki sterilitet). To su, dakle, racionalizacije postojećih (strukturnih) okolnosti/prepreka u skladu sa kojima se pregovara, definiše, opravdava konkretan izbor, jer su alternativne opcije, čak i kada su željene, neracionalne (ne donose nesumnjivu dobit), te su i retko zastupljene

Tabela 1.
Stavovi relevantni za proces individualizacije u oblasti porodičnih uloga, prema polu[25]

S t a v o v i	Prosečna ocena*		Procenat onih koji se potpuno slažu	
	Ženski	Muški	Ženski	Muški
Opšti				
• Mišljenje žene treba da bude jednako važno kao i mišljenje muža	2,9	2,9	90	88
• Bolje je biti u lošem braku nego biti sam	1,1	1,2	3	4
• Porodični život ispašta ako se žena zaposli	1,3	1,5	4	8
Specifikovani				
• Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac	1,8	2,1	23	38
• Potrebe porodice su važnije od ličnih ambicija žene	2,0	2,2	28	35
• U redu je da žena bude zaposlena, ali ono što zapravo većina žena želi su dom i porodica	1,9	2,1	25	32
• Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama	1,8	2,0	17	26

*Napomena**: prosečna ocena od 1 (potpuno neslaganje) do 3 (potpuno slaganje).

(odnosno zastupljene su onda kada su racionalne sa stanovišta procenjenih resursa i preferiranog načina života). Kada su u pitanju niži slojevi (manje obrazovani i suočeni sa ozbiljnijim materijalnim teškoćama), realno je pretpostaviti da je visoka bračnost u skladu sa tradicionalnijim vrednostima, ali i da opšta vrednosna klima čini legitimnim neuspehe, poput razvoda, dugotrajnih kohabitacija, vanbračnih rođenja, koji se događaju uprkos tome što nisu ni željeni ni ekonomski racionalni. Upravo manja količina raspoloživih resursa u izboru životnih opcija, doprinosi da neracionalni

[25] U tabeli 1 date su prosečne ocene (stavovi su ocenjivani od 1: ne slažem se do 3: slažem se) i % ispitanika koji se sa stavom slažu. Zbog velike koncentracije ocena na srednjoj vrednosti (delimično se slažem odnosno ne slažem), ilustrativniji je drugi pokazatelj, koji se koristi u narednim tabelama.

izbori budu ne samo zastupljeni već i relativno zastupljeniji kod nižih socijalnih slojeva.

Navedena tumačenja moguće je ilustrovati tabelama 1-3, koje se odnose na stavove relevantne za proces individualizacije u oblasti porodičnih uloga, a obuhvataju bitne aspekte samorealizacije žene i procenu njenih efekata na odnose među polovima, stabilnost i potrebe porodice (UNDP-SECONS, 2010).[26]

Tabela 1 pokazuje visoko prihvatanje načelnih stavova u pogledu jednakosti polova, zaposlenosti žene i razvoda brakova, ali i značajan stepen inkonzistentnosti što su stavovi eksplicitniji i razvijeniji, kada raste i stepen prihvatanja tradicionalnijih stavova. Razlike po polu nisu značajne, iako se uočava veća inklinacija muškaraca ka tradicionalnijim stavovima, što upućuje na nizak stepen samosvesti žena u Srbiji. Tabela 2 potvrđuje distinkcije u stavovima žena prema obrazovanju, manje na osnovu opštih – načelnih, a više na nivou eksplicitnijih – specifikovanijih stavova.[27] Od

Tabela 2.
Stavovi žena relevantni za proces individualizacije u oblasti porodičnih uloga, procenat slaganja

Stavovi	Obrazovanje			Starost			Tip naselja	
	Nisko	Srednje	Visoko	Do 34	35-59	Preko 60	Urbano	Ruralno
Opšti								
• Mišljenje žene treba da bude jednako važno kao i mišljenje muža	83	89	91	92	88	87	90	87
• Bolje je biti u lošem braku nego biti sam	10	3	3	2	2	8	3	6
• Porodični život ispašta ako se žena zaposli	19	6	4	3	7	13	6	10
Specifikovani								
• Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac	56	33	20	26	31	43	30	39
• Potrebe porodice su važnije od ličnih ambicija žene	60	37	24	28	34	49	33	47
• U redu je da žena bude zaposlena, ali ono što zapravo većina žena želi su dom i porodica	58	37	25	30	37	46	31	46
• Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama	54	24	15	19	25	38	21	36

[26] Podaci su analizirani na osnovu baze podataka UNDP-SECONS istraživanja o porodičnom nasilju nad ženama u Centralnoj Srbiji. Lista stavova je duža, ali su za ilustraciju odabrani oni koji su se pokazali najdistinktivnijim.

[27] Obrazovanje je sa svim stavovima u pozitivnoj korelaciji, za opšte stavove oko -.200, a za specifikovane u rasponu -.227 do -.317.

posmatranih obeležja, distinkcije prema obrazovanju su najizraženije, a one postoje i po starosti (kod specifikovanih stavova tradicionalnost raste sa starošću), i po tipu naselja (gde su razlike još manje, ali potvrđuju višu tradicionalnost žena ruralnih naselja).[28]

Tabela 3.
Stavovi žena relevantni za proces individualizacije u oblasti porodičnih uloga, prema karakteristikama bračnosti

S t a v o v i	U bračnoj zajednici	U koha-bitaciji	Razve-dena	Nikada udavana	Rodila van-bračno dete
Opšti					
• Mišljenje žene treba da bude jednako važno kao i mišljenje muža	88	87	91	91	86
• Bolje je biti u lošem braku nego biti sam	5	3	4	2	5
• Porodični život ispašta ako se žena zaposli	9	4	6	3	5
Specifikovani					
• Ako je u braku samo jedan supružnik zaposlen, prirodnije je da to bude muškarac	37	24	28	22	33
• Potrebe porodice su važnije od ličnih ambicija žene	41	37	34	21	45
• U redu je da žena bude zaposlena, ali ono što zapravo većina žena želi su dom i porodica	41	31	36	23	31
• Većina poslova u domaćinstvu po svojoj prirodi više odgovara ženama	30	29	24	14	42

Tabela 3 najbolje ilustruje da se uočene distinkcije u vrednostima ne manifestuju u karakteristikama bračnosti (analogno očekivanjima teorije DDT), budući da je bračnost univerzalno iskustvo, a da retke kohabitacije praktikuju akteri i sa vrha i sa dna socijalne piramide, odnosno da je njihova relativna zastupljenost viša kod manje obrazovanih, starijih i ispitanica sa sela. Ispitanice koje su rodile vanbračnu decu u nekim stavovima iskazuju veće prihvatanje tradicionalnijih stavova od udatih žena, koje konzistentno imaju tradicionalnije stavove, nasuprot ispitanica koje se nikada nisu udavale (u ogromnoj većini mlade i obrazovanije, koje još nisu stupile u brak), koje pokazuju najmanju naklonost tradicionalnim stavovima. Žene koje su rodile vanbračno dete, kao i one koje žive u vanbračnim zajednicama i/ili su razvedene pokazuju i najveću inkonzistentnost stavova, te ova demografska obeležja nemaju statistički značajnu korelaciju sa posmatranim stavovima.

[28] Koeficijenti korelacije su za oba obeležja značajni, ali niski (oko i ispod 200).

Zaključne napomene

Osobenosti promena bračnosti i porodičnih formi u postsocijalističkim zemljama ne mogu se posmatrati kao zakasnele i nepotpune u odnosu na iskustvo (nekih) razvijenih evropskih zemalja, jer su uslovljene specifičnim kontekstualnim faktorima (i strukturnim i vrednosnim). Socijalistički model modernizacije i njegovo nasleđe, kao i hibridni socijalni režimi koji nastaju u postsocijalističkom periodu (Lendvai, 2009), a oblikuju se i pod uticajem institucionalnih tradicija na regionalnom nivou (po osnovu bliskosti kultura ili nekih drugih afiniteta još iz presocijalističkog perioda), dubinski su konteksti koji utiču i koji će uticati na karakteristike i dinamiku posmatranih promena. Neki autori dovode u sumnju tezu o zakasnelosti promena u (post)socijalističkim društvima, pozivajući se na činjenice da su se neki aspekti ispoljavali i vremenski i strukturno ranije u odnosu na iskustvo zemalja Zapadne Evrope (Zakharov, 2008). Misli se na razvode i kohabitacije tokom socijalizma (mada ove promene nisu bile kontinuirane), kao i na porast kohabitacija i vanbračnih rađanja tokom postsocijalističke transformacije, koje se odvijaju na talasima liberalizacije vrednosti ostvarene tokom socijalizma, ali u relativno nepovoljnijim strukturnim uslovima.[29] Teza o nepotpunosti promena je još upitnija imajući u vidu heterogenost iskustva razvijenih evropskih zemalja, odnosno odsustvo dominantnog modela bračnosti sa procesom individualizacije savremenih društava. I između odnosno unutar postsocijalističkih zemalja primetni su divergentni trendovi, te se pored postepene individualizacije bračnosti (i porodičnih modela) u gotovo svim zemljama uočavaju i razlike u zastupljenosti vanbračnih kohabitacija, njihovom značenju i funkcionalnim aspekatima. Može se reći da postsocijalističke zemlje pripadaju zapadnom civilizacijskom krugu u čijim su okvirima promene bračnosti i porodičnog života legitimne i tehnički (zakonodavstvo, kontracepcija) izvodive, ali i da njihovo ispoljavanje varira zavisno i od strukturnih (racionalnost izbora) i od vrednosnih (željenost, vrednovanje izbora) faktora.

Srbija je specifična po visokoj univerzalnosti braka, relativno retkim razvodima, značajnom učešću proširenih porodica, izuzetno retkim kohabitacijama, dakle, po veoma sporim promenama ponašanja u ovom domenu. Kontekst ratnih dešavanja, nacionalnih sukoba i spore društveno-ekonomske transformacije ne samo da otežava strukturne preduslove

[29] Navodi se da su u Rusiji generacije rođene pred II svetski rat tokom 1950-ih praktikovale kohabitaciju (udeo kohabitacija u ovim kohortama iznosio je 20%), kao i da su promene vrednosti tokom socijalizma omogućile da se kohabitacija širi kod generacija rođenih nakon 1965. godine daleko brže no što bi pretpostavila teorija DDT u odnosu na strukturne preduslove (Zakharov, 2008).

promena bračnosti i porodičnih modela, već doprinosi i ambivalentnosti u sferi vrednosti. One se uočavaju u značajnoj diskrepanciji između visoke prihvaćenosti modernih stavova na opštem nivou (o jednakosti polova, ravnomernoj distribuciji moći i poslova između partnera u domaćinstvu, pravima žene na samorealizaciju) i značajnog prihvatanja tradicionalnih stavova o istim pitanjima kada su iskazani na način koji ih neposrednije povezuje sa realnom praksom, budući da postoji i značajan jaz između stavova i prakse po navedenim pitanjima. Nalazi predstavljenih istraživanja potvrdili su da se ošta liberalizacija vrednosti dostignuta tokom socijalizma i socijalna diferencijacija prema obrazovanju sa promenom sistema u Srbiji, pre svega, manifestuju adaptabilnim strategijama postojećih obrazaca bračnosti (porodice). U Srbiji preovlađuje deprivacija, bilo da je reč o relativnoj deprivaciji viših socijalnih slojeva, koja ih inhibira u izboru alternativnih opcija, ili o apsolutnoj deprivaciji nižih socijalnih slojeva, koja ih ponekad gura u neželjene oblike ponašanja. Otuda i relativno veća zastupljenost kohabitacija i vanbračnih rođenja na donjem delu socijalne stratifikacije, kao i odustvo socijalne diferencijacije u zastupljenosti proširenih porodica, u okviru kojih utočište nalazi dobar broj jednoroditeljskih porodica, pa i kohabitacionih zajednica.

Sva buduća istraživanja moraju se zasnivati na proučavanju složenog determinističkog spleta strukturnih, institucionalnih i vrednosnih faktora (Kuhar, 2010). Promene će podrazumevati dinamičan i interaktivan odnos ponašanja i vrednosti, te razgradnju tradicionalnih porodičnih normi, očekivanja i praksi, koje predstavljaju barijeru procesu individualizacije u Srbiji. To zahteva političku i ekonomsku stabilnost društva i podizanje opšteg materijalnog standarda, ali i odgovarajuću politiku podrške pojedincu i porodici. Ipak je realno pretpostaviti da će institucionalno-vrednosni kontekst i dalje imati obeležje familizma, karakterističnog za Južnu Evropu, što bi značilo da će kohabitacije pre svega biti predbračne, ali i da će rasti broj onih koje su u skladu sa (izmenjenim) željama/preferencama aktera.

Literatura

ARIÈS, Ph. (1962). *Centuries of Childhood – A Social History of Family Life* (New York: Random House).

BECK, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity* (London: Sage).

BECK, U., E. BECK-GERNSHEIM (1995). *The Normal Chaos of Love* (Cambridge: Polity Press).

BECK, U., E. BECK-GERNSHEIM (2002). *Individualization* (London: Sage).

BOBIĆ, M. (2006). "Blokirana transformacija bračnosti u Srbiji – kašnjenje ili izostanak 'Druge demografske tranzicije'", u: Tomanović, S. (ur.) *Društvo u previranju. Sociološke studije nekih aspekata društvene transformacije u Srbiji* (Beograd: ISI FF), str. 121-139.

BOBIĆ, M., N. SEKULIĆ (2010). *Izveštaj o rezultatima istraživanja o rodnoj ravnopravnosti na lokalnom nivou u Srbiji* (Beograd: ISI FF, SKGO), neobjavljen materijal.

BOŠKOVIĆ, B. (2010). "Ispitivanje posledica postmodernosti na rizično društvo u kontekstu druge demografske tranzicije", ispitni rad na kursu "Izazovi savremene porodice" pod mentorstvom M. Petrović (Beograd: Filoz. fakultet).

BUMPASS, L. L. (1990). "What's Happening to the Family? Interactions Between Demographic and Institutional Change", *Demography,* 27, pp. 483-498.

BILLARI, F., C. LIEFBROER, D. PHILIPOV (2006). "The Postponement of Childbearing in Europe: Driving Forces and Implications", *Vienna Yearbook of Population Research 2006*, pp. 1-17.

COALE, A. J. (1973). "The Demographic Transition Reconsidered", in: IUSSP (ed.) *Proceedings of The International Population Conference 1973* (Liège: Editions Ordina), vol. 1, pp. 53-73.

COLEMAN, D. (2004). "Why We Don't Have to Believe Without Doubting in The "Second Demographic Transition – Some Agnostic Comments", *Vienna Yearbook of Population Research 2004*, pp. 11-24.

DUCH, R. M., M. A. TAYLOR (1993). "Postmaterialism and the Economic Condition", *American Journal of Political Science*, vol. 37, No. 3, pp.747-779.

ESPING-ANDERSEN, G. (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism* (Cambridge: Polity Press).

GIDDENS, A. (1990). *The Consequences of Modernity* (Stanford: Stanford University Press).

HAJNAL, J. (1965). "European Marriage Patterns on Perspective", in: D. V. Glass, D.E.C. Eversley (eds.): *Population in History: Essays in Historical Demography* (London: Edward Arnold), pp. 101-143.

HEUVELINE, P., J. M. TIMBERLAKE (2004). "The Role of Cohabitation in Family Formation: The United States in Comparative Perspective", *Journal of Marriage and Family*, 66, pp.1214-1230.

HOEM, M. J. et al. (2009). "Traces of the Second Demographic Transition in Four Selected Countries in Central and Eastern Europe: Union Formation as a Demographic Manifestation", *European Journal of Population*, 25, pp.239-255.

IGNJATOVIĆ, S. (2009). "Aktuelni problemi u istraživanju tranzicije u odraslost sa osvrtom na Srbiju", *Stanovništvo*, god. XLVII (1), str. 7-22.

INGLEHART, R., W. BAKER (2000). "Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review,* vol. 65, no. 1, p.65.

KALMIJN, M. (2007). "Explaining Cross-National Differences in Marriage, Cohabitation and Divorce in Europe 1990-2000", *Population Studies,* 61, p.243.

KUHAR, M., H. REITER (2010). "Transformation and Demographic Change in the Ex-Yugoslav Countries – Materialist, Idealist and Institutionalist Perspectives on Reproductive Trends", *Annales for Istrian and Mediterranean Studies*, Series Historia et Sociologia.

KUHAR, M. (2010). "Da li su bivše jugoslovenske republike države druge demografske tranzicije?", u: Milić, A., Tomanović, S. (ur.) *Porodice u Srbiji danas* (Beograd: ISI FF), str. 43-62.

LENDVAI, N. (2009). "Variety of Post-communist Welfare: Europeanization and Emerging Welfare Regimes in the New EU Member States", Paper for the RC-19, Montreal, August 2009.

LESTHAEGHE, R. (1998). "On Theory Development: Applications to the Study of Family Formation", *Population and Development Review,* 24(1), pp.1-14.

LESTHAEGHE, R., MOORS, G. (2000). "Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialised World", *Review of Population and Social Policy*, 9, pp.121-170.

LESTHAEGHE, R., K NEELS (2001). "From the First to the Second Demographic Transition: An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland", *Interface Demography* (Brussels: Vrije Universiteit Brussel, Pleinlaan 2).

LESTHAEGHE, R., C. VANDERHOEFT (2001). "Ready, Willing and Able: A Conceptualization of Transitions to New Behavioural Forms", in: J. B. Casterline (ed.) *Diffusion Processes and Fertility Transition* (Washington DC: National Academy Press), pp. 240-264.

LESTHAEGHE, R., J. R SURKYN (2002). "New Forms of Household Formation in Central and Eastern Europe. Are They Related to Newly Emerging Value Orientations?", *UNECE Economic Survey of Europe*, 2002-1, Chapter 6, pp.197-216, (Geneva: United Nations Commission for Europe).

LESTHAEGHE, R., L. NEIDERT, J. SURKYN (2006). "Household Formation and the 'Second demographic transition' in Europe and the U.S. Insights from middle range models", http://sdt.psc.isr.umich.edu/pubs/online/rl_romantic_unions_paper.pdf.

MILANOVIĆ, B. (1998). *Income Inequality and Poverty During the Transition from Planned to Market Economy* (Washington DC: World Bank).

MILIĆ, A. (2004). "Transformacija porodice i domaćinstva – zastoj i strategije preživljavanja", u: Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa* (Beograd: ISI FF), str. 317-347.

McDONALD, P. (2006). "Low Fertility and the State: The Efficacy of Policy." *Population and Development Review,* 32, pp.485-510.

OLÁH, L., E. BERNHARDT (2008). "Sweden: Combining Childbearing and Gender Equality", *Demographic Research,* 19(28).

http://www.demographic-research.org/Volumes/Vol19/28/.

PAVLOVIĆ, Z. (2009). "Is There a Sociodemographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia", *Sociologija*, vol. LI, br. 2.

STANKOVIĆ, B., G. PENEV (2010). "Trendovi vanbračnih rađanja u Srbiji u drugoj polovini 20. i početkom 21. veka u širem evropskom kontekstu", *Stanovništvo*, vol. XLVIII, br. 1, str.1-24.

PEŠIĆ, J. (2006). "Persistence of Traditionalist Value Orientations in Serbia", *Sociologija*, vol. XLVIII, no. 4, str. 289-307.

PERELLI-HARRIS, B. et al. (2010). "Educational Gradient of Nonmarital Childbearing in Europe: Emergence of a Pattern of Disadvantage", *MPIDR Working Paper* 2010-04, pp.1-43.

PETROVIĆ, M. (2004). *Sociologija stanovanja* (Beograd: ISI FF).

PETROVIĆ, M. (2006). "Bračnost stanovništva", *Stanovništvo i domaćinstva Srbije prema popisu 2002. godine* (Beograd: RSZ, IDN, DDS), str. 139-154.

PETROVIĆ, M. (2009). "Ograđeno individualno stanovanje kao rezidencijalni model u Beogradu: promena socijalnog značenja, individualnih motiva i identiteta gradskog prostora", u: Nenković-Riznim, M. (ur.), *Kontinuitet – diskontinuitet u planiranju gradova* (Beograd: Društvo urbanista), str. 114-131.

PETROVIĆ, M. (2010). "Domaćinstva u Srbiji prema porodičnom sastavu: između (pre)modernosti i (post)modernosti, u: Milić, A., S. Tomanović (ur.) *Porodice u Srbiji danas* (Beograd: ISI FF), str. 43-62.

PHILIPOV, D., A. JASILIONIENE (2007). "Union Formation and Fertility in Bulgaria and Russia: A Life Table Description of Recent Trends", *MPIDR Working Paper* 2007–005.

PONGRÁCZ, M., Zs. SPÉDER (2008). "Attitudes towards Forms of Partnership, in: Ch. Höhn, D. Avramov, I. Kotowska (eds.) *People, Population Change and Policies* (Springer Verlag).

SALLES, A. (2006). "The Effects of Family Policy in The Former GDR on Nuptiality and Births Outside Marriage", *Population-E*, 61 (1-2), pp. 141–152.

SOBOTKA, T. (2008). "The Diverse Faces of the Second Demographic Transition in Europe", *Demographic Research*, 19, pp. 171-224.

SOBOTKA, T., L. TOULEMON (2008). "Changing Family and Partnership Behaviour: Common Trends and Persistent Diversity across Europe", *Demographic Research,* vol. 19, article 6, pp. 85-138.

SOBOTKA, T. (2003). "Re-Emerging Diversity: Rapid Fertility Changes in Central and Eastern Europe After the Collapse of the Communist Regimes", *Population-E*, 58 (4-5), pp. 451-486.

SPEDER, Zs. (2007). "The Diversity of Family Structure in Europe", *Demográfia,* vol. 50, no. 5, English edition, pp. 105–134.

RABUŠIC, L. (2001). "Value Change and Demographic Behaviour in the Czech Republic", *Czech Sociological Review*, vol. 9, no. 1, pp. 99-122.

THORNTON, A., D. PHILIPOV (2009). "Sweeping Changes in Marriage, Cohabitation, and Childbearing in Central and Eastern Europe: New Insights from the Developmental Idealism Framework", *European Journal of Population*, 25(2), pp. 123–156.

UNDP-SECONS (2010). Baza podataka. Istraživanje "Porodično nasilje nad ženama u Centralnoj Srbiji".

ZAKHAROV, S. (2008). "Russian Federation: From the first to Second Demographic Transition", *Demographic Research,* 19, pp. 907-972.

VAN DE KAA, D. (1987). "Europe's Second Demographic Transition." *Population Bulletin,* 42, pp. 1-59.

VAN DE KAA, D. (2001). "Postmodern Fertility Preferences: From Changing Value Orientation to New Behavior", *Global Fertility Transition. Supplement to Population and Development Review*, 27, pp. 290-338.

VENTURA, S. (2009). "Changing Patterns of Nonmarital Childbearing in the United States", Division of Vital Statistics.

WILKINSON, I. (2001). *Anxiety in a Risk Society* (New York: Routledge).

Mina Petrović

Changes of Marital Behaviour and Family Patterns in Post-Socialist Countries: Delayed, Incomplete or Specific Second Demographic Transition?

Summary

The paper starts by questioning the theory of second demographic transition (SDT) and its universal relevance in the field of marriage behavior and family organization in low fertility context, arguing for more differentiated approaches. With an aim to illustrate the contextual specifics of post-socialist countries in general and of Serbia in particular, the author claims that analyzed changes have not just been delayed or incomplete in comparison to more developed European countries, but shaped by specific modernization processes, which led to rationally developed strategies in overcoming structural risks, although, without ideational changes typical to the theory of SDT. Slow changes in marital behavior and family organization in Serbia are illustrated in recent sociological (empirical) research findings. The perceived changes are linked to specific structural risks (war, slow transformation and enduring economic hardships, weak state and low trust in institutions, etc) and value characteristics (persistence of materialism and traditionalism, but with increasing ambivalence). The connection between structural and ideational changes is considered through social stratification variable by relying on Coale's model on necessary preconditions for behavioral changes as well as on social deprivation concept. Having in mind upper social strata (more educated and better off), the value changes precede the behavioral that are adapted to economic uncertainty, which still force more traditional marital and family patterns. Therefore, there is a rank of different options, from extended family (for a short period at the beginning of marriage or after divorce) to separated leaving (of married partners) in parental households (due to refusing the extended family option thus creating quite specific "living apart together" form), combined with dominant strategy of prolonging the marriage. Hence, for upper social strata, marriage is still a universal but negotiable institution since more alternative options (although attractive and in accordance to changing values) are deemed irrational (have no obvious benefit). As regards the lower social strata (less educated and worse off), marriage is more in accordance with their higher inclination to traditional values, but general value liberalization legitimizes possible failures (divorces, extra marital births), which, even if not desired or economically rational, happen due to lower capacity to command life. For that reason, cohabitations and extra marital births are more common among actors at the lower end of the stratification ladder. The paper concludes that adaptive strategies related to traditional patterns of family organization dominate in Serbia, which might be illustrated by the fact that every third of one parent families lives in extended families. Even with significant structural changes (and economic improvements) in Serbia in the near future it is realistic to expect familism as an influential context, which suggests the spreading of cohabitation primarily as a pre-marital option (but more desired than forced).

Key words: *Second demographic transition, marriage, family*